

УДК 64.031.42

СТАН СФЕРИ ДОХОДІВ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Скібіна С.О., аспірант

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті розглянуто взаємозв'язок між рівнем доходів та продуктивністю праці, складові трудових доходів, наявність соціального та компенсаційного пакету. Приділено увагу актуальному питанню впливу фінансово-економічної кризи на сукупні доходи домогосподарств трансформаційного суспільства, поглиблення галузевої та гендерної нерівності у доходах населення.

Ключові слова: дохід, домогосподарство, заробітна плата, продуктивність праці, трудовий дохід, компенсаційний пакет, гендерна нерівність.

Постановка проблеми. Довести актуалізацію зростання продуктивності праці по відношенню до заробітної плати; охарактеризувати тенденції в динаміці, структурі та організації оплати праці; визначити чинники демотивації продуктивності праці, зовнішнього впливу на сукупні доходи та його наслідки.

Ступінь розробленості проблеми. Багатоаспектному аналізу проблем сучасного стану сфери доходів домогосподарств приділено увагу в роботах відчизняних вчених, таких як О. Герасименко, О. Грішнова, Є. Ігнатовой, А. Калина, А. Колот, Є. Кузнецовой, Є. Либановой, М. Соколика, В. Новікова, С. Тютюнниковой, Л. Черенько та ін. Проблеми стосовно трудових доходів домогосподарств, їх зв'язку з продуктивністю праці, поглиблення гендерної нерівності, а також вплив процесів фінансово-економічної кризи актуалізуються для України.

Мета статті. Проаналізувати складові трудових доходів домогосподарств, освітити поглиблення процесів деструктуризації надходження доходів та атипові тенденції їх формування.

Виклад основного матеріалу. Ринкова трансформація соціально-економічної системи перехідних держав обумовила радикальні зміни у всіх сферах життя суспільства, включаючи систему формування й розподілу доходів домогосподарств.

Насамперед відбулися глибокі зміни у функціональному розподілі доходів. Це виявилось в значному скороченні частини заробітної плати та надмірному рості частини соціальних трансфертів у грошових доходах домогосподарств. Зміни на рівні особистого розподілу доходів призвели до загострення таких негативних явищ перехідного періоду, як поширення бідності, стрімке розшарування домогосподарств за рівнем доходів і майна, росту соціальної напруженості в суспільстві.

Успішність ринкової трансформації соціально-економічних систем перехідних держав безпосередньо залежить від забезпечення погодженості рівня економічного росту з рівнем і диференціацією доходів домогосподарств.

Проведені в перехідний період економічні реформи не дозволили повною мірою вирішити це завдання й викликали масштабне поглиблення кризових явищ, які спричинили загальне падіння рівня добробуту і якості життя населення. Наявність серйозних деформацій у розподільній системі України актуалізує потреба кардинального перегляду концептуальних основ системи формування й розподілу доходів домогосподарств.

На даному етапі дослідження доходів домогосподарств в умовах ринкової трансформації доведена актуалізація випереджаючого зростання продуктивності праці по відношенню до зростання заробітної плати в трансформаційній економіці не тільки у довгостроковий період, але і у короткостроковий, що пов'язано з загостренням протиріч суспільного відтворення:

- між обмеженими бюджетними ресурсами, що спрямовані на фінансування соціальних програм та наявності зростання кількості бідних домогосподарств, включаючи "бідних працюючих", що потребують допомоги;

- між зростаючою потребою економіки в компетентних професійно-кваліфікованих робітниках та низькою відтворювальною базою (низьким рівнем доходів), що не дозволяє їм інвестувати кошти у розвиток людського капіталу.

В сучасних умовах підвищення продуктивності праці до рівня високорозвинутих країн світу розглядається науковцями і управлянцями як основний фактор зростання економіки. Про це свідчать праці українських вчених: Калини А., Колота А., Либанової Е., Пасеки А., Ревенка А., Соколика М., Ушенка Н., Черенько Л., і зарубіжних: Балацького Є., Бузгаліна О., Калганова А., Кушліна В., Ускової Т. та інших, в яких актуалізуються питання теоретичного та методичного характеру щодо пропорцій між продуктивністю і оплатою праці, виходу економік різних країн із кризи до шляху економічного зростання.

Для залучення та утримання компетентних працівників, формування їхньої лояльності до підприємства й посилення мотивації, крім основної заробітної праці, премій, доплат і надбавок, роботодавець має запропонувати інші виплати та заохочення соціального характеру, які безпосередньо не пов'язані з виконанням трудових функцій і обов'язків.

За останній період спостерігається зниження рівня та якості життя населення країни, зміни у соціальній структурі суспільства через кількісне зменшення середнього класу на фоні збільшення соціального розшарування суспільства. В соціально-трудої сфері як в передкризовий, так і в кризовий період, у зв'язку з вкрай дешевою робочою силою рівень заробітної плати у багатьох галузях господарювання та в бюджетній сфері неможливо назвати справедливими винагородами за працю і гідними доходами – за своїми

розмірами вони скоріше відповідають соціальним виплатам, що безпосередньо порушує норми соціальної справедливості [5, с. 7].

Зокрема різке падіння доходів і масова бідність населення України на початку 1990-х рр. відрізняла новий час від попереднього періоду. За роки економічної кризи (1990-1999 рр.) обсяг ВВП скоротився на 59,2%, промислової продукції – на 48,9%, продукції сільського господарства – на 51,1%. При цьому доходи населення знижувалися більше високими темпами. За оцінками фахівців НАН України Інституту демографії й соціальних досліджень, за період 1990-1999 рр. реальна заробітна плата в Україні скоротилася в 3,2 рази, а реальні виплати пенсій – в 4 рази [6, с. 78].

Економічний спад привів до різкого падіння попиту на робочу силу, скорочення зайнятості і рівня оплати праці. Оскільки в Україні реструктуризація підприємств відбувалася в обмежених масштабах, основним механізмом становлення ринку праці в нових умовах стали специфічні форми адаптації: зниження реальної заробітної плати і затримки з її виплатою.

Відбулося масштабне скорочення соціальних видатків держави. Реальна вартість отриманих громадянином послуг і виплат із суспільних фондів споживання знизилася в сім разів [7, с. 85].

Робітник, працюючи повний робочий день, змушений жити за межею бідності. Таких процесів вже давно не спостерігається у розвинутих капіталістичних країнах. Ущемлення базових прав як основи соціальної справедливості відбувається, в першу чергу, через стрімке зростання цін (71,3 %), значне зниження доходів (25,1 %), затримку виплат із заробітної плати (23,5 %), пенсій, зниження рівня оплати праці, звільнення і втрату роботи (13,9 %), перехід на режим неповної зайнятості, неоплачуваних відпусток (8,9 %), зупинку роботи підприємств (5,7 %), втрату заощаджень (5,3 %), вимушеність на усьому економити (15,1 %). Українське населення у період кризи економить та заощаджує на продуктах харчування (65,5 %), одязі (44 %), відпочинку, відпустці (21,3 %), лікуванні та медикаментах (19,5

%), комунальних витратах (17,6 %), дозвіллі та розвагах (16,4 %), транспортних витратах (14,1 %) [5, с. 8].

Починаючи з 2000 р., офіційна статистика реєструє досить динамічний ріст номінальних і реальних доходів населення. Однак темпи приросту реальних доходів значно відстають від темпів приросту номінальних доходів. Номінальні доходи населення за останні роки збільшувалися такими темпами: в 2002 р. – на 17,1%, в 2003 р. – на 16,5%, в 2004 р. – на 27,2%, в 2005 р. – на 39,1%, в 2006 р. – на 25,7%, в 2009 – на 6,0%. Реальні доходи, певні з урахуванням цінового фактору, відповідно зросли на 18,0%; 9,1%; 19,6%; 23,9%; 13,4% і 8,5% [6, с. 97; 8, с. 387; 9]. Якщо номінальні доходи досягли рівня прожиткового мінімуму в 2001 р., то реальні доходи до 2004 р. були нижче прожиткового мінімуму та не забезпечували задоволення навіть фізіологічних потреб людини. Тільки в 2005 р. реальний сукупний дохід трохи перевищив прожитковий мінімум.

Сучасний рівень заробітної плати в Україні, її купівельна спроможність перетворилися в один з основних факторів, що стримують розвиток виробництва, відтворення робочої сили, технологічне відновлення виробництва, рішення ряду інших соціально-економічних проблем. Це говорить про необхідність реформування системи оплати праці, причому не просто збільшення заробітної плати, але й скорочення її відриву від вартості робочої сили, підвищення її частки у ВВП.

Таким чином в посткризових умовах позначилися, і це треба підкреслити, атипові тенденції в динаміці, структурі та організації оплати праці на вітчизняних підприємствах у порівнянні з розвинутими країнами у посткризових умовах:

- підвищення відтворювальної функції за рахунок зниження інших;
- збільшення у структурі оплати праці базової складової та зменшення премій, бонусів та інших стимулюючих складових (надбавок);
- вилучення або зниження соціального пакету з компенсаційного.

Звернемо увагу, що основна тенденція в розвитку політики трудових доходів провідних компаній полягає у збільшенні частки соціальних виплат у компенсаційних пакетах.

Конкурентний соціальний пакет вказує на те, що керівництво не лише прагне до максимізації прибутку, але й надає важливого значення соціальному забезпеченню найманих працівників, створенню гідних умов праці, збереженню і збагаченню людського капіталу. Така політика трудових доходів сприяє соціалізації трудових відносин.

У зв'язку з цим на практиці з'явилося поняття «компенсаційного пакета», яке відрізняється від традиційного розуміння компенсацій, передбачених трудовим законодавством. До компенсацій у традиційному розумінні належать лише виплати, спрямовані на відшкодування працівникам витрат, пов'язаних із виконанням ними трудових функцій та обов'язків або невиконанням їх з незалежних від працівників причин, або втрат, у зв'язку з інфляційними процесами та порушенням роботодавцем законодавства про працю.

Працівникам компенсується також втрата частини заробітної плати у зв'язку з інфляційними процесами шляхом проведення її індексації, а також у разі порушення роботодавцем термінів її виплати.

Треба зазначити, що сучасне розуміння компенсацій відрізняється від традиційного, і перелік виплат, що належать до компенсаційного пакета, ширший. Окремі науковці до такого пакета включають усі матеріальні виплати та винагороди. Деякі інші автори відносять також нематеріальні винагороди [4, с. 160].

У процесі дослідження формування доходів домогосподарств нами виявлені такі чинники демотивації продуктивності праці в трансформаційній економіці України:

- зниження цінності ефективної праці у свідомості населення;
- зростання оплати праці не у залежності від продуктивності праці та темпами нижчими, ніж "пори́г відчутності" (за законом Вебера-Фехнера:

якщо темпи приріста заробітної плати нижчі, ніж поріг відчутності, то людина майже не помічає таких змін. Отже підвищення доходу на 3-5 % не впливає на продуктивність праці, шаг має дорівнювати 15 %);

- слабка соціальна спрямованість компенсаційного пакету;
- суперечливий характер економічних інтересів у сфері доходів та відсутність механізмів їх згладжування.

Заробітна праця є одним з основних інструментів, за допомогою якого роботодавець зацікавлює найманих працівників у докладання більших зусиль задля одержання певних результатів. Для найманого працівника заробітна плата є трудовим доходом, зазвичай єдиним чи основним. Від її розміру залежить якість життя, рівень матеріального добробуту найманих працівників і членів їхніх родин.

Крім того, заробітна плата сприймається найманим працівником не лише як компенсація витрат часу, енергії, інтелектуальних здібностей на виконання певних функцій і обов'язків, досягнення організаційних цілей, але і як свідчення його цінності для підприємства. Це, в свою чергу, впливає на самооцінку працівника, вказує на його соціальний статус, дає змогу самоствердитися. Заробітна плата найманого працівника виступає теж мірилом його особистісної та професійної самореалізації.

Важливим аспектом соціалізації відносин у сфері оплати праці є посилення виконання заробітною платою соціальної функції, яка полягає у забезпеченні соціальної справедливості під час розподілу доходу між найманими працівниками і власником засобів виробництва, а також між працівниками, згідно з внеском кожного працівника в колективні результати праці [4, с. 156–157].

Вагомий вплив здійснили процеси фінансово-економічної кризи на сукупні доходи домогосподарств трансформаційного суспільства:

- поширення внутрішньосімейних трансфертів, перерозподільчих відносин та традиційних домогосподарських практик у формуванні сукупних доходів;

- подальше поглиблення диференціації домогосподарств за рівнем одержаних доходів, збільшення серед них кількості бідних;
- порушення стабільності надходження доходів, невиплат заробітних плат, соціальних надходжень та ін.;
- зростання регіональної, галузевої та гендерної нерівності у доходах населення.

Однією з невід’ємних компонентів комплексної проблеми формування доходів домогосподарств є проблема гендерної нерівності та її вплив на формування сукупних доходів домогосподарств у трансформаційній економіці. Рівень досягнення гендерної рівності в цивілізованому світі стає критерієм, яким вимірюється розвиток сучасного суспільства. Для більшості країн сьогодні питання гендерної рівності є пріоритетними. Соціальні перетворення, що відбуваються в суспільстві, приводять до нового розуміння цих питань.

Залишаються традиційними сфери застосування праці жінок, а саме: торгівля, дитячі садки, школи, охорона здоров’я, побутове обслуговування та ін. Оплачується праця жінок нижче, ніж чоловіча, тобто йде поділ на "чоловічі" і "жіночі" зарплати. Так, в області культури, спорту, відпочинку й розваг середньомісячна заробітна плата жінок становить лише 64,6% від зарплати чоловіків; на пошті й у сфері зв'язку – 59,4%, у промисловості й фінансовій діяльності – 67% [8, с. 395].

Законом, що регулює трудові відносини, забезпечуються рівні права в просуванні по службі. Однак на практиці перевага віддається керівникам-чоловікам. Тільки 15% жінок перебувають на керівних посадах, в основному в сфері освіти. Чоловіків у сфері освіти в три рази менше, але в керівному складі їх 80 % [10, с. 13].

Жінки звичайно займають невисокі пости шостої (69%), п'ятої (66%) і четвертої (45%) категорій. Відомо, що чоловіки переважають серед керівників першої (86%), другої (76%) і третьої (64%) категорій. Тобто загальна тенденція в Україні така, що гендерна рівність існує тільки на

нижніх управлінських рівнях. На рівнях прийняття рішень жінок немає [11, с. 20].

Висновки:

У трансформаційній економіці України безумовну важливість має актуальність питань особливостей інституційних наслідків кризового стану доходів домогосподарств:

- низький рівень інвестицій у людський капітал,
- високий рівень тінізації доходів,
- відсутність ефективної мотивації до інноваційної праці,
- перевага перерозподільчих технологій у формуванні доходів,
- зростання інституційних пасток та ін.

Звернемо увагу також на положення стосовно актуалізації інструментальної ролі оплати праці в становленні інноваційного розвитку, яка є невід'ємною частиною трансформаційних процесів в економіці України.

З метою впровадження цих процесів потрібно не тільки на державному та регіональному рівнях, але і особливо на виробничому рівні розробити заходи підвищення продуктивності праці, здійснити розробку методів обчислювання порівняння розрахунків, їх динаміки, та у сукупності обчислювати чисельність працюючих в еквіваленті до повної зайнятості (з використанням розподілу обчислювання продуктивності праці, враховуючі загальну кількість зайнятих, частково зайнятих та повністю зайнятих).

Література:

1. Соколик М.П. Пропорції між продуктивністю та оплатою праці як фактор економічного зростання / М.П. Соколик // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – № 6. – С. 159-164.
2. Калина А.В. Удосконалення оплати праці як основного джерела доходів працюючих на основі підвищення ефективності праці / А.В. Калина //

- Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – № 6. – С. 165-167.
3. Нижник В.М. Соціальна політика у формуванні антикризових напрямів підвищення людського потенціалу України / В.М. Нижник // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – № 6. – С. 7-11.
  4. Соціалізація відносин у сфері праці в контексті стійкого розвитку : монографія / [А.М. Колот, О.А. Грішнова, О.О. Герасименко та ін.] ; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А.М. Колота. – К. : КНЕУ , 2010. – 348 с.
  5. Українці втрачають роботу і настрої [Електронний ресурс]: всеукраїнське телефонне дослідження «Пульс кризи» / Інститут ім. Горшеніна. – Режим доступу: <http://allmedia.dp.ua/355-rezultaty-ocherednogo-jetapa-issledovaniya.html>.
  6. Черенько Л.М. Рівень життя населення України / за ред. Л.М. Черенько. – К.: Консультант, 2006. – 428 с.
  7. Игнатова Е.М. Доходы населения Украины: динамика и воздействие на совокупный спрос и емкость продовольственного рынка / Е.М. Игнатова // Социальная экономика. – 2008. – № 1-2. – С. 85-91.
  8. Статистичний щорічник України за 2006 рік / за ред. О. Г. Осауленка. – К.: Держкомстат України, 2007. – 551 с.
  9. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
  10. Мартыновская А. Необходимость политики гендерного равенства в регионах Беларуси / А. Мартыновская // Я. – 2007. – № 1. – С. 12-14.
  11. Марценюк Т. Гендерные квоты в Украине: быть или не быть? / Т. Марценюк // Я. – 2007. № 1. – С. 18-21.

Аннотация

СОСТОЯНИЕ СФЕРЫ ДОХОДОВ ДОМАШНИХ ХОЗЯЙСТВ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Скибина С.А., аспирант

В статье рассмотрена взаимосвязь между уровнем доходов и производительностью труда, составляющие трудовых доходов, наличие социального и компенсационного пакета. Уделено внимание актуальному вопросу влияния финансово-экономического кризиса на совокупные доходы домохозяйств трансформационного общества, углубления отраслевого и гендерного неравенства в доходах населения.

Ключевые слова: доход, домохозяйство, заработная плата, производительность труда, трудовой доход, компенсационный пакет, гендерное неравенство.

Summary

HOUSEHOLDS' INCOMES DISTRIBUTION TENDENCIES UNDER THE MARKET TRANSFORMATION CONDITIONS

Skibina S.A., the post-graduate student

V.N. Karazin Kharkov National University

The article looks at inter-relations of incomes level and labour productivity, the incomes constituents, availability of social security package. A special attention is given to the cutting edge issue of economic crisis impact on households' general incomes in transitional society, a widening income inequality concerning gender and industrial branch areas.

Key words: the income, households, salary, labour productivity, earned income, compensative package, gender inequality.

Надійшла до редакції 22.12.2010 р.

Науковий керівник: Воробйов Є.М., д.е.н., проф.

© Скібіна С.О., 2010 р.

